

«پی‌یتا» در مسیحیت و «گاوکشی» مقدس در آیین میترا

چگونگی تداوم باور و هنر آیینی در تاریخ از طریق تحلیل نقش برجسته و نقاشی

شهره جوادی

دکتری تاریخ هنر، دانشگاه تهران، پژوهشکده نظر

shohrehjavadi@gmail.com

چکیده

در هنر دوران مسیحیت پی‌یتا از جایگاه ویژه و مهمی برخوردار بوده و صحنه‌های متعددی از درد و رنج حضرت مریم و عیسی (ع) را به گونه‌ای که مادر، فرزندش را در آغوش کشیده و بر زانو حمل می‌کند، به تصویر درآورده است. نمونه‌های قدیمی از صحنه پی‌یتا با ترکیب‌بندی مثلثی دیده می‌شود که یادآور نقش برجسته‌های مهر در حال کشتن گاو یا قربانی مقدس در نیایش‌گاه میتراپی بوده که قرن‌ها پیش از شکل‌گیری معماری و هنر مسیحی وجود داشته است. صحنه مذهبی - آیینی پی‌یتا در فضای مثلثی شکل مهراب کلیسا - تداعی‌کننده غار - که آسمانی با خورشید و ستارگان در سقف آن خودنمایی می‌کند، مکرراً تصویر شده است.

تاثیرپذیری نقش پی‌یتا از صحنه گاوکشی یکی از مظاهر مشهور و مهم است که بیان‌گر چگونگی تداوم باور و آیین در گذر زمان بوده و دگردیسی آیین مهر را در مسیحیت تصدیق می‌کند.

واژگان کلیدی

پی‌یتا، گاوکشی، میترا، مسیح (ع) و مریم، آیین مهر، هنر مسیحی

مقدمه

در سال ۱۳۸۴ ه.ش (۲۰۰۵ م)، موجب جهشی بنیادین در روند این پژوهش‌ها شد. مشاهده تندیس پی‌یتا در سردابه کلیسا، پی‌گیری و مقایسه تصویرسازی پی‌یتا^۲ را با صحنه گاوکشی^۳ به دنبال داشت. این صحنه در فضای غارمانند مهرباب چنان به جهت ترکیب‌بندی^۴ به صحنه گاوکشی میتراپی شباهت داشت که نگارنده از تقلید و تاثیرپذیری آن به شگفت آمد و جرقه نگارش این نوشتار شعله‌ور شد. موضوع اصلی این پژوهش بررسی چگونگی شکل‌گیری و دگردیسی نقش گاوکشی میتراپی در قالب پی‌یتاست.

سال‌ها مطالعه هنر و فرهنگ مهری همراه با پژوهش‌های میدانی در ایران، اروپا، آسیا و آفریقا نتایجی با ارزش در زمینه شناخت هنر و معماری میتراپی به ارمغان آورد؛ که بارزترین و مهم‌ترین بخش آن موضوع مقاله حاضر است. بررسی تصاویر و نقوش متعددی از صحنه مقدس گاوکشی، حکایت از آمیختگی تمامی این صحنه‌ها با عناصر گیاهی-جانوری و صور فلکی است، که تعدد این عناصر و نشانه‌ها مانع از تمرکز مستقیم بر موضوع اصلی گاوکشی می‌شد. اما بازدید از کلیسای قلب مقدس در محله مونت-مارت^۱ پاریس

فرضیه

اصطلاحاً به مجسمه یا تابلویی با موضوع مریم مقدس اشاره دارد که فرزند مجروحش را در آغوش کشیده است (<http://atilf.fr>). از قرون ۷ و ۸ تا ۱۹ میلادی، تابلوها و تندیس‌های فراوانی با این موضوع، به‌جا مانده است. اکثر این آثار، به‌خصوص کهن‌ترین نمونه‌های آن، با ترکیب‌بندی مثلثی یا مهرابی شکل مشابه ترسیم شده است. از میان این آثار که در قالب‌های تندیس، نقش برجسته و نقاشی تصویر شده است می‌توان به صحنه‌ای از پی‌یتا مربوط به قرن ۸ میلادی روی سنگ یادبود انقلاب در یک صومعه قدیمی و نقاشی رنگ روغن (قرن ۱۵ میلادی) در موزه ورشو اشاره کرد. (تصاویر ۱ و ۲).

پس از رسمی شدن دین مسیح توسط کنستانتین در قرن ۴ م. و سعی بر از بین بردن آیین‌ها و رسوم پیشین، هنر و فرهنگ مسیحی

نقش «پی‌یتا» علی‌رغم به تصویر کشیدن مصائب مسیح (ع)، پیشینه‌ای در هنر و آیین میتراپی دارد.

پیشینه تحقیق

درباره میترائیسم غربی مقالات و کتاب‌هایی نوشته شده، تعدادی از آن‌ها به فارسی ترجمه شده که شامل نظرات مهرشناسان غربی مانند «کومن»، «ورمازرن»، «هومباخ»، «زرن» است. در معرفی معابد مهری، نقش برجسته و مجسمه‌های مربوط به صحنه گاوکشی مقدس، نظرات ایشان به تفصیل آمده است، اما تاکنون پژوهشی با رویکرد مقایسه‌ای به موضوع پی‌یتا و قربانی مقدس انجام نشده است.

پی‌یتا

پی‌یتا که بیان درد و رنج عیسی مسیح (ع) و صبوری و همدردی مریم مقدس بوده در تاریخ هنر مسیحی با الگویی ثابت ظاهر شده است.

کلمه «پی‌یتا» ریشه ایتالیایی دارد و در اصل، به معنای ترحم است (<http://fr.wiktionary.org>) که درد، رنج و اندوه نیز معنی شده و

تصویر ۲: پی‌یتای توبادزین (روستایی در لهستان)، موزه ملی ورشو لهستان، حدود ۱۴۵۰ م. رنگ حرارتی روی چوب. مأخذ: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kraków_Pietà_of_Tubądzin.jpg

تصویر ۱: مجسمه سنگی پی‌یتا، اثر میکل آنژ، کاتدرال سن‌پی‌یر واتیکان، رم ایتالیا، ۱۴۹۸-۹۹ م. مأخذ: http://fr.wikipedia.org/wiki/La_Pietà Michel-Ange

معرفی و با صحنه پی‌یتا مقایسه می‌شود. (تصاویر ۳ و ۴)
تأثیرپذیری نقش پی‌یتا از صحنه گاوکشی یکی از مظاهر مشهور
و مهم چگونگی تداوم آیین در گذر زمان است.
برای ورود به مطلب و بررسی مقایسه‌ای این دو نمونه لازم است
ابتدا در خصوص آیین میترای (مهرپرستی) و تداوم آن در فرهنگ
مسیحی نکاتی چند ذکر شود.

مهرپرستی (میترایسم)^۶

حدود پنج قرن (از قرن ۲ پیش از میلاد تا قرن ۳ میلادی) آیین
میترا در سراسر امپراتوری روم گسترده و مهرابه‌های بی‌شماری
در منطقه برپا شده بود. رومیان باستان، «میترا»، این بزرگ ایزد
آریایی را که نماد جنگاوری و پیروزی بر دشمن بود در جریان
جنگ‌های ایران و روم به سرزمین خود بردند، او را می‌ستودند و
تندیس‌هایی از این استوره را در معابد خویش نگهداری می‌کردند.
امپراتوران روم حامی میترا خورشید و جنگ شدند و
آن‌چنان قدرت و شکوهی از آن میترا شد که گاه با مسیح (ع)
یکی شده و روایات مشابهی از زندگانی این دو پیامبر نقل کرده‌اند.
پس از آن، با رسمیت یافتن مسیحیت به عنوان دین امپراتوری
روم، فرهنگ و هنر مسیحی با پیش زمینه میترای توسعه یافت.
اما ریشه‌های قوی آیین میترا و سرسختی پیروانش، حذف نمودن
کامل آن را دشوار نمود. به‌همین دلیل، مسیحیت با پیش‌زمینه
میترای در امپراتوری گسترش یافت.

دلایل اهمیت مطالعه آیین میترا بیش از یکی است. از طرفی،
آشنایی با دنیای رومن و توانایی تلفیق و پذیرش آیین‌های خارجی
متعدد در آن و از طرف دیگر، شناخت آیین‌ها و خصوصاً رمزهایی
که به آیین رسمی امپراتوری اضافه می‌شده‌اند. آن‌چه توجه را
جلب می‌کند، هم‌زمانی دین‌ها و آیین‌های متعدد در بطن جامعه
رومن و حتی نزد افراد است (3 : Guerry, 2008).

مهرپرستی از آغاز، آیینی برای گروه‌ها و دسته‌های کوچک بود
و این امر، از معابد کوچک مهر که هم‌اکنون در اروپا پیدا شده
است، معلوم می‌شود. در اصل، معابد مهر در غارها بوده و درون آن،
راهرویی که در دو سوی آن سکوهایی برای نشستن مهرپرستان بنا
شده بود. (این الگو امروز در سردابه^۷ بسیاری از کلیساهای اروپایی
وجود دارد که به مقابر مقدسین، پادشاهان و شخصیت‌های علمی
و سیاسی اختصاص دارد.) در انتهای راهرو، مهراب قرار داشت که
تندیس مهر را در حال کشتن گاو نمایش داده و در دو سوی آن دو
مشعل دیده می‌شد. در تندیس گاوکشی، تصاویر ماری که از خون
گاو می‌نوشد، سگی در حال جستن به سوی زخم گاو، عقرب و
کلاغ که پیام‌آور مهر بودند، به چشم می‌خورد (ورماژرن، ۱۳۸۳: ۷).
از ویژگی‌های معابد مهری^۸ نقش برجسته میترا در حال ذبح گاو
مقدس روی جداره مهراب سنگی غار است که همواره در مهرابه‌ها
دیده می‌شود. برخی از این پرستشگاه‌ها همچنان در کشورهای

به تدریج شکل گرفت. در اوایل مسیحیت، اولین بازلیک‌ها در جوار
معابد قبلی یا بر ویرانه‌های آن‌ها بنا می‌شد. همان‌گونه که معماری
و تزئینات کلیسا از معابد میترای متأثر بود، برخی آداب و رسوم،
آلات و ابزار، ظروف آیینی و پوشش سر و بدن نیز به دین جدید
منتقل شده است^۵، زمینه اصلی در میترایسم، صحنه مذهبی
قربانی مقدس یا گاوکشی که نقش کلیدی در تبیین آیین میترای
دارد در اغلب مهرابه‌ها وجود داشته، چنان‌که صحنه پی‌یتا نیز از
زمینه‌های اصلی مسیحیت در مهراب کلیساهای نیز ظاهر می‌شود.
این صحنه با الگویی ثابت در فضای غارمانند مهراب، مهر را
به‌عنوان شخصیت اصلی در حال قربانی گاو نشان می‌دهد.
ترکیب‌بندی به‌گونه‌ای است که تمام عناصر در کادری مثلثی
شکل جای می‌گیرند. همین‌الگو بعدها در هنر مسیحی جلوه‌گر
می‌شود. چنان‌که تندیس حضرت مریم و عیسی (ع) در مکانی به
شکل غار، با قوس گرد و گاه تیز و شکسته (مثلثی) ظاهر می‌شود.
نمونه‌های بی‌شماری از تندیس‌های میترا در حال قربانی گاو در
مهرابه‌ها و موزه‌های جهان وجود دارد که چند نمونه مشهور آن

تصویر ۳: تابلوی پی‌یتا مارتینگو، اثر جیووانی بلینی، گالری آکادمی ونیز،
ایتالیا، رنگ روغن روی مقوا، ۱۵۰۵ م.
مأخذ: http://it.wikipedia.org/wiki/Pieta_Martinengo

تصویر ۴: خورشید شکست‌ناپذیر. نقش برجسته سنگی گاوکشی، میترا در
حالی که گاو تر را قربانی می‌کند رو به خورشید دارد. خورشید و ماه در طرفین
ججاری مشخص‌اند. موزه واتیکان، رم، ایتالیا.
مأخذ: http://en.wikipedia.org/wiki/Mithraic_mysteries

چگونگی و روند شکل‌گیری مهراب را در ذهن مطرح می‌سازد. حضور مجسمه‌های مادر، پسر، حواریون و سایر عناصر بر اساس الگوی پیشین در قاب‌های غاری شکل قرار دارند. «سجادی» در کتاب سیر تحول محراب می‌نویسد: دیدگاه‌های متفاوتی درباره منشأ محراب و این که اولین بار در کجا و چه زمانی مورد استفاده قرار گرفته ارائه شده است. بسیاری از محققین به خصوص خاورشناسان منشأ آن را مهرابه‌های معابد مهری و برخی دیگر تحت تأثیر کلیسا دانسته‌اند. (سجادی، ۱۳۷۵: ۹۳) بدهی است که کلیساها نیز از معابد مهری تأثیر پذیرفته یا معبد میتراپی تبدیل به کلیسا شده است.

مقایسه پی‌یتا با قربانی گاو

مهرابی گود و غارمانند در گوشه‌ای از سردابه کلیسای قلب مقدس پاریس (Sacré Cœur) در محله موماخت (Mont-marte) بود که پیگیری و مقایسه نقش پی‌یتا با صحنه گاوکشی را به دنبال داشت. مادر و فرزند درون مهراب با شباهتی بی‌نظیر با ترکیب‌بندی و حالات صحنه گاوکشی خودنمایی می‌کنند (تصویر ۵). با تأمل بیشتر بر حرکت‌ها و به‌خصوص مهراب گود و غارمانند، تداوم و دگردیسی باورها و رسوم پیشین حاکم بر جامعه در ذهن تداعی می‌شود. چنان‌که از نشانه‌های متعدد دیگری نیز، دگردیسی آیین مهر در مسیحیت برمی‌آید و تداوم رسوم و آداب آنان در سنن مسیحی و حتی اسلامی در شرق و غرب عالم آشکار است. از این نمونه‌ها می‌توان به علائم ماه، خورشید و ستارگان در مهراب غارشکل کلیسای Dodo در ارمنستان (منطقه اروایه گارداش) اشاره کرد: نیم‌تنه عیسی مسیح (ع) در حالی که دو نیم‌تنه روحانی در طرفین سر او دیده می‌شود و به‌وضوح نقش خورشید و هلال ماه بر آن‌ها مشهود است. این صحنه در مقایسه با نقش برجسته‌های میتراپی مشابهت نقش و تأثیرپذیری عناصر مذکور و ترکیب‌بندی همسان را نشان می‌دهد. در بسیاری از صحنه‌های گاوکشی میترا

اروپایی و آسیایی باقی مانده که از نمونه‌های مشهور آن می‌توان به کلیسای سانت‌اپریسکا^۱ در شهر رم اشاره کرد. در ضمن، غارهایی منتسب به معبد مهر نیز در فرانسه (Bourg Saint Andéol)، آلمان (Schwartzerden) و یوگسلاوی (Cavtat Epidaurum) و Nefertara (همان: ۴۵) و کلیساهای متعدد دیگری در ایتالیا یافت شده است که میترا را در حالت قربانی مقدس نشان می‌دهد. نقش برجسته‌های میتراپی با زمینه اصلی گاوکشی (Tauroctonie) در مهرابی به شکل غار همواره حضور داشته است. طبق استوره‌های میتراپی، عمل مقدس گاوکشی در غار صورت می‌گیرد و این صحنه بارها در مهراب نیایشگاه‌ها به نمایش درآمده است. معابد مهری یا در غارهای طبیعی شکل گرفته و چنانچه در مناطق غار نبوده و زمین مسطح وجود داشته، معبد را در زیر یا در سطح زمین به شکل غار می‌ساختند و مهراب یا جایگاه مجسمه و نقش برجسته میترا نیز از این رو به شکل غار شده است که بعدها این مهراب به کلیسای راه یافته و در فرهنگ و هنر مسیحیت جایگاه پیدا کرده است. پس از شکل‌گیری هنر مسیحی و به وجود آمدن اولین کلیساها بر روی بقایای معابد میتراپی شاهد تشابهات بسیاری در معماری، تزئینات و نقوش در این دو بنای مذهبی هستیم. داخل معبد و کلیسا تاریک، و نور کمی از پنجره‌های سقف می‌تابد. معابد مهری کاملاً تاریک و پنجره‌ای زیر سقف و از شرق نور را به تندیس مهر می‌تاباند. در بازلیک‌های اولیه نیز چنین است و کم‌کم پنجره‌هایی در اطراف مهراب و گرداگرد کلیسا اضافه می‌شود. در معماری این بازلیک‌ها و کلیساهای صدر مسیحیت شاهد مکانی مستطیل شکل هستیم که راهروی پهن میانی به مهراب ختم می‌شود و راهروهای باریک در طرفین آن قرار دارند. مهراب در شرق و مقابل آن ورودی در غرب واقع شده، یعنی جهت و محور کلیسا شرقی- غربی است.^{۱۰} مهراب اصلی مزین به نقش یا تندیس مریم مقدس و عیسی مسیح (ع) است. مکان‌یابی، نوع فضا و تکرار شونده‌گی آن به‌راستی

تصویر ۶: صحنه گاوکشی میتراپی. نمادهای ماه و خورشید در طرفین مهراب، نقاشی روی گچ، پرستشگاه مهر در شهر مارینو، ایتالیا، حدود قرن ۲ م. مأخذ: http://en.wikipedia.org/wiki/Mithraic_mysteries.

تصویر ۵: پی‌یتا در مهراب. مجسمه سنگی پی‌یتا سردابه کلیسای قلب مقدس (Sacré-Coeur) پاریس، فرانسه. مأخذ: شهره جوادی، ۲۰۰۵.

این باورها را در هنر مسیحی با آثاری که عموماً خدایان مذکر و مونث یا شاهان و ملکه‌ها را نمایش می‌دهند، شاهد هستیم. مصداق آن، تصویرسازی‌های ابتدای مسیحیت است که در آن‌ها، مریم و عیسی در مقام شاه و ملکه ظاهر شده‌اند در حالی که نژاد شرقی آن‌ها نیز قابل توجه است: مادر و فرزند با موی سیاه و چهره گندمگون. این درحالی است که بعدها، همین شخصیت‌ها در نژاد اروپایی با پوست سفید و موهای طلایی‌رنگ در نقاشی‌های غربی دیده می‌شوند. در تصویرسازی‌های اوایل مسیحیت، ابهت و اقتدار مریم و عیسی جلب توجه می‌کند در حالی که در دوران مصائب مسیح به تدریج پی‌یتا مرسوم می‌شود که البته، الگوی قبلی را حفظ کرده و شخصیت‌ها در جایگاه مهراب ظاهر می‌شوند.

هر دو صحنه گاوکشی و پی‌یتا، پیام‌آور روایتی مقدس و تاثیرگذارند و به جهت قرارگیری، چه در مهراب نیایشگاه میترا یا در مهراب کلیسا (خصوصاً در بازلیک‌های صدر مسیحیت)، در سمت شرق و رو به ورودی غربی واقع شده‌اند. اهمیت ویژه موضوع، در جای‌گیری یک روایت مقدس در بطن دو مکان دینی (مهرابه و کلیسا) است.

فرانتس کومُن^{۱۲}، از پژوهشگران پیشرو در زمینه میترایسم معتقد به «خروج از آیین میترا و گرویدن به آیین مسیحی» بود که نشان از برش پیوندها با گذشته دارد. در حالی که رومن‌های مسیحی، نه تنها چیزی از آیین گذشته را پاک نکرده‌اند بلکه قسمت‌هایی به آن افزوده‌اند (Simon, 1978 : 461) و مطلبی که در این نوشتار عمیقاً به آن پرداخته شد، دقیقاً محصول همین اختلاط است.

تصویر ۸: تندیس الهه گاوسوار، بروکسل، بلژیک.
مأخذ: شهره جوادی، ۲۰۰۸.

مشاهده می‌شود که دو شخصیت انسانی به صورت نیم‌تنه با تاجی از هلال ماه و قرص خورشید حضور دارند (تصویر ۶).

یافته‌های میدانی

نمونه‌های دیگر تندیس و نقش برجسته‌های گاوکشی مورد بازدید قرار گرفته‌اند که در آن‌ها جهت قرارگیری میترا و گاو با خصوصیات مذکور پی‌یتا مشابهت داشت. طی سفر پژوهشی به‌همراه دانشجویان هنر، معماری و منظر در تابستان سال ۱۳۸۷ (۲۰۰۸)، در یکی از میدان‌های شهر مادرید (اسپانیا) از تندیس الهه گاوسوار دیدن شد که در آن، جهت قرارگیری الهه و گاو، به سمت راست و شبیه حالت پی‌یتای کلیسای قلب مقدس پاریس بود. در این مجسمه گاو با دم ماهی ظاهر شده است (تصویر ۷).

بعدها، در تابستان سال ۱۳۸۸ (۲۰۰۹)، سردر بنایی در حال تخریب و بازسازی در شهر بروکسل (بلژیک) مشاهده شد که نقش‌هایی شبیه به گاوکشی داشت. از آن‌جا که برنامه فشرده گروه، فرصتی برای جستجو و پژوهش بیشتر نمی‌داد، لاجرم به تصویربرداری اکتفا شد (تصویر ۸)؛ تندیس الهه با شل موج برافراشته در حالی که گردن گاو را گرفته و روی از گاو برگردانده است. از دم گاو سنبله گندم روئیده همان گونه که در نقش برجسته‌های میترای چین است. جهت قرارگیری گاو و خدا همانند صحنه‌های قربانی مقدس توسط مهر است.

به‌نظر نگارنده موضوع انسان و گاو با کمی تغییر و تحول، در هنر پیش از مسیحیت که با آیین میترا در ارتباط است به صورت‌های متفاوت اما شبیه به هم آمده است. البته گاو به‌عنوان نماد باروری و حیوان مقدس^{۱۱} در ارتباط با آناهیتای ایرانی نیز مطرح است. در منابع دینی ایران قدیم، مرگ گاو موجب زایش موجودات زنده است و مهر با کشتن گاو نر، آفریننده موجودات هستی می‌شود (ورمازرن، ۱۳۸۳: ۸). از این رو، بازسازی این استوره و دگردیسی آن به صورت پی‌یتا چندان عجیب نیست؛ چنان‌که در هنر مسیحی نیز تابلوهای بسیاری از مریم مقدس، حضرت مسیح و قدیسین آفریده شده که برگرفته از هنرهای پیشین است. تداوم

تصویر ۷: تندیس الهه گاوسوار، میدانی در شهر مادرید، اسپانیا
مأخذ: شهره جوادی، ۲۰۰۷.

نتیجه‌گیری

مهر به کلیسا، تندیس‌های عیسی (ع) و مریم نیز جایگزین نقش برجسته‌های میتراپی در مهراب شدند. به این صورت، صحنه‌های مقدس گاوکشی با همان ترکیب‌بندی مثلثی شکل تدریجاً به صورت پی‌یتا درون مهراب غارمانند در کلیسا ظاهر شد. به تدریج، صحنه پی‌یتا در قالب نقاشی، مجسمه و نقش برجسته به صورت هنری مستقل درآمد که در مهراب‌های اصلی یا گرداگرد کلیسا قرار گرفت. دگردیسی و تداوم فرهنگ و هنر میتراپی در مسیحیت به استناد آثار معماری کلیساها و معابد مهری، همچنین رسوم و آداب و اشیاء برجای مانده که تاکنون نیز باقی مانده‌اند، کاملاً مشهود است.

نقش «پی‌یتا» بیان درد و رنج و مصائب مسیح و غم‌خواری مریم مقدس است که در قالب هنر مذهبی - مسیحی، مادر و فرزند را در فضایی نمادین به تصویر می‌کشد. بررسی نمونه‌های متعدد حکایت از آن دارد که ترکیب‌بندی و قرارگیری آن در فضای غارمانند مهراب، برگرفته از صحنه گاوکشی میتراپی بوده که این صحنه یکی از مظاهر تداوم هنر و باورهای مذهبی است که از آیینی به آیین دیگر منتقل شده است.

زمینه و موضوع اصلی در آیین مهر، قربانی گاو مقدس است و در دین مسیح (ع) مصلوب شدن پیامبر، که هر دو صحنه در مهراب معبد و کلیسا به نمایش درآمده‌اند. به موازات تبدیل پرستشگاه

پی‌نوشت

۱. Sacré-Cœur de Montmartre

۲. به ایتالیایی Pietà

۳- به فرانسه : tauroctonie، به انگلیسی tauroctony

۴- Composition

۵- ظروف و آلات و ابزار آیینی که در مهرابه‌های اروپایی موجود است و امروز در سردابه و صحن کلیساها نیز دیده می‌شوند، از جمله چاه و حوضچه آب مقدس، سنگاب‌های بزرگ برای غسل تعمید، کاسه و جام شراب مقدس، عصا و شمشیر، شئل و کلاه سرخ در مراسم آیینی همه یادگارهای آیین مهر است که تا کنون در مراسم مسیحی بر جای مانده است.

۶. Mithraïsme, Mithriacisme

۷. Cripte

۸. Mithraeum, Mithrayum

۹. Santa Prisca

۱۰- این الگو به شکل بکر و دست نخورده در کلیساهای منطقه قفقاز مشهود است. ارمنستان که نخستین پایگاه مسیحیت در جهان است و اولین کلیساها بر بقایای معابد مهری در آنجا ساخته شده و یا مستقیماً معبد میترا تبدیل به کلیسا شده، تمامی خصوصیات مذکور را نشان می‌دهد. (جوادی، ۱۳۹۴: ۳۵)

۱۱- گاو مقدس در باور هندوئی، مصری و دیگر اقوام کهن سابقه داشته که بدو این باورها برگرفته از جامعه وابسته به زندگی کشاورزی و دامپروری است.

۱۲- Franz Cumont

فهرست منابع

- تالبوت رایس، تامارا. (۱۳۷۲). *هنرهای باستانی آسیای مرکزی تا دوره اسلامی*. ترجمه: رقیه بهزادی. تهران: چاپ اول.
- ثابت‌فر، مرتضی. (۱۳۸۵). *دین مهر در جهان باستان*، مجموعه گزارش‌های دومین کنگره مهرشناسی تهران: توس.
- جنسن، هورست و ولدمار و جنسن، دوراجین. (۱۳۵۹). *تاریخ هنر: پژوهشی در هنرهای تجسمی از سپیده‌دم تاریخ تا زمان حاضر*. ترجمه: پرویز مرزبان. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- راینهلد، مرکلباخ. (۱۳۸۷). *میترا آیین و تاریخ*. ترجمه: توفیق گلی‌زاده. چاپ اول. تهران: اختران.
- سجادی، علی. (۱۳۷۵). *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران (از آغاز تا حمله مغول)*، ج ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کومن، فرانتس. (۱۳۸۳). *آیین پر رمز و راز میتراپی. اسرار آیین میترا*. ترجمه: هاشم رضی. چاپ دوم. تهران: بهجت.
- نیهارت، ا. (۱۳۵۷). *سرچشمه پیدایش چلیپا*. ترجمه: سیروس ایزدی. چاپ دوم. تهران: توکا.
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۳). *آیین میترا*. ترجمه: بزرگ نادرزاد. بهار. چاپ چهارم. تهران: چشمه.
- CUMONT Franz, *Les mystères de Mithra*, H. Lamertin libraire-éditeur, Bruxelles, 3e éd., 1913.
- GUERRY Alain, « Diffusion des sanctuaires et iconographie mithraïque. Mithra à Rome », in *Séminaire d'archéologie classique*, 2008.
- SIMON Marcel, « Mithra, rival du Christ ? », in *ACTA IRANICA. Encyclopédie permanente des études iraniennes*, N° 17, Actes du 2e Congrès International, Téhéran, 1er au 8 septembre 1975. Vol. IV, Bibliothèque Pahlavi, Téhéran, Liège, 1978: 457-478.